

УДК 32.329

ЛОКАЛЬНІ ТА ГЛОБАЛЬНІ ІДЕОЛОГІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ЇХНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ З НАУКОЮ

Андрій Сухарина

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано типологію ідеологій на основі критерію охоплення. Здійснено розрізнення масштабу ідеологій і особливостей їхнього вияву залежно від цього фактора. Виокремлено способи взаємодії таких ідеологій з наукою, визначено ситуації, в яких ідеологія стає альтернативою науки.

Ключові слова: ідеологія, наука, глобальні ідеології, локальні ідеології, науковий метод.

Феномен ідеології входить до переліку найбільш досліджуваних, але водночас досі найменш зрозумілих аспектів суспільно-політичного життя. Існують тисячі визначень ідеології, її функцій, суспільної ролі, але значна частина цих розвідок здійснюється паралельно та не мають між собою прямого контакту: науковці сперечаються навіть у базових значеннях цих понять, не говорячи про більш глибокі дослідження. Навіть більше, як зазначав В. Корнев, «термін швидко став лайливим і таким, що означає насильницьке та нерациональне управління соціальними процесами» [9, с. 52].

Причина криється в тому, що, досліджуючи питання ідеології, навіть відділяючи його від індивіда та перетворюючи на абстракцію, все ж важко визнавати цю окремішність від мислячого суб'єкта. Досліджуючи це явище, ми аналізуємо не стільки його, скільки його вияви у свідомості людей, які можуть призводити до найрізноманітніших наслідків. Напрошується аналогія з біологічними вірусами, які самі мають не надто складну структуру (принаймні порівняно із живими біологічними об'єктами), однак, інфікуючи живий організм, можуть проявляти себе в складний і часом неоднозначний спосіб. Дійсно, такі віруси можуть існувати самі собою, однак складність їх дослідження в межах діяльності живого організму кардинально зростає. Масштаб, ефекти та спосіб проявлення вірусу в цьому організмі є набагато різноманітнішими та складнішими, аніж сам вірус у стерильному середовищі.

Розвиваючи аналогію (хоча, ймовірно, не зовсім точну), застосуємо її до ідеології. Так, її можна відтворити чи принаймні описати за допомогою символічної системи. Будь-яку ідеологію можна описати, виокремити її частини і на цьому припинити дослідження. Однак її прояв у мисленні, поведінці та формуванні принципів людини буде значно різноманітнішим і складнішим за сам опис такої ідеології.

Тому відступимо від трактування ідеології як системи ідей і переконань, а зупинимося на іншій ознаці цього явища. Розуміємо ідеологію як практичну свідомість індивіда, світоглядну призму, яка адаптує для нього явища природної та соціальної реальності. Детальніше розкриває це явище В. Воловик: «Ідеологія може бути визначена як поняття соціальної філософії для позначення теоретично обґрунтованої практичної свідомості» [4, с. 8].

Не меншою є складність у дослідженні взаємодії суспільних наук з ідеологією. Думки науковців різняться. Так, одні обстоюють можливість існування умовно чистої, навіть

абстрактної науки, а інші, навпаки, вважають що не тільки соціальні, але й природничі науки є спорідненими з позанауковою ідеологією чи міфом. Треті заходять ще далі і переконані, що науковий метод є лише однією з альтернатив пізнання дійсності і несправедливо визнаний найефективнішим, а справжній науковий плюралізм не тільки випадково охоплює інші пізнавальні парадигми, але й зобов'язаний бути лише однією із традицій. Так, І. Александров, аналізуючи напрацювання П. Фейербанда, стверджує, що традиційна наука часом несправедливо монополізувала сферу пізнання істини і конкуренція з позанауковими парадигмами має піти їй на користь, оскільки частина сучасних наукових знань сприймалася б як містика століттям раніше [1, с. 91]. Проте автор визнає сумнівність альтернативних концепцій і виступає радше прихильником більш плюралістичного підходу до аналізу методології.

Позиція автора статті полягає у визнанні сильного ідеологічного впливу на будь-яку сферу людської діяльності, зокрема й науку. Низка досліджень говорить про потенційний опосередкований вплив ідеологічних чинників на найбільш абстрактну дисципліну – математику [2; 3], якщо ж говорити про природничі, а тим більше про суспільні науки, такий вплив зростає в рази. Однак визнання наявних проблем не означає, що заперечується релевантність, доцільність використання наукового методу чи об'єктивізація результатів адекватних наукових досліджень. Водночас потрібно пам'ятати, що наша пізнавальна здатність обмежена, а наші дослідницькі інтереси та сприйняття результатів можуть коригуватися відповідно до нашої заангажованості та різноманітних біасів¹ нашого мислення. В ідеалі – наука прагне до об'єктивного розуміння світу, але різноманітні перепони спотворюють об'єктивну картину більшою чи меншою мірою. С. Рутар зауважує: «По-перше, абсолютно чистої гуманітарної науки (зокрема й політології) не може бути, оскільки над її творцями тяжіють цінності епохи та їхні власні оціночні судження; по-друге, чистота гуманітарної науки значною мірою залежить від рівня суспільної свободи, у рамках якої розвивається незалежне громадське експертне середовище» [9, с. 114].

Цей вступ є необхідним, але не центральним предметом статті. Так, ми виходимо із твердження (і, відповідно, вважаємо його істинним), що суспільні науки є вразливими до ідеологічних міркувань, а за певних умов ідеологія деструктивно впливає на науку. Деструктивність може проявлятися по-різному, але наслідком найчастіше стає отримання спотвореної інформації про реальність, яка декларується як така, що отримана науковим методом, а отже, претендує на високий ступінь достовірності.

Прояснимо першочергову стурбованість співвідношенням між ідеологічною та науковою призмами. «Ідеологія може виникати на основі досягнень науки і навіть із претензією на статус науки. Проте наука та ідеологія є якісно відмінними явищами. Наука має своєю ціллю пізнання світу <...> Ідеологія ж має на меті формування свідомості людей і маніпулювання ними шляхом впливу на їхню свідомість» [5].

На відміну від релігійних, традиційних чи міфологічних елементів, ідеологія по суті не є прямим антагоністом наукового світогляду, а є куди ближчою до нього. Поширена думка, зокрема, що будь-яка сучасна ідеологія є наслідком розвитку науки та виходить із неї: «Ідеологія, що обґрунтовує політичний порядок, виробничі відносини тощо, співвідноситься з поняттями, в яких людина мислить своє існування в суспільстві. А вони

¹ В українській мові немає чіткого відповідника англійського терміна “bias”. Найбільш близьким, але не ідентичним за значенням, є термін «упередженість». Тут зазначений термін ми розуміємо як схильність до думки чи судження, часто без розгляду доказів та іншої інформації. Частина біасів широко відомі у філософській думці, зокрема й у Ф. Бекона як «ідоли».

нерозривно пов'язані з картиною світу і розумінням місця людини в цьому світі. Запропонувавши нову картину світу, що зароджується, європейська наука наповнила ці поняття новим змістом або навіть вперше сформулювала їх» [7].

Говорячи про буденний світогляд людини, ми передусім говоримо про ідеологічний світогляд. Для орієнтування в суспільно-політичному житті людині куди ефективніше розуміти своїх партнерів, противників і мати сформоване ставлення до певних інститутів чи об'єктів соціальної реальності. Упускаючи окремі чинники, можна трактувати такий буденний світогляд як «здоровий глузд». Цю ж категорію вже достатньо легко ототожнити із «критичним мисленням», яке є науковим продуктом. Цього фактично не можна зробити з релігійними чи міфологічними чинниками, і видати їх за науку набагато складніше. Максимально спрощуючи, проблему можна сформулювати так: ідеологічну нормативну доктрину можна з легкістю оформити в наукову обгортку, тоді як релігійний трактат чи збірник міфів подати у формі наукової теорії значно складніше. Особливим тут, щоправда, є приклад нацистської політичної науки, першоджерелом якої був міф (як і релігії), але водночас вона намагалася розвиватися за науковими канонами [10].

Питання позитивного впливу ідеології на науку наразі залишається поза колом питань, порушених у статті. Варто уточнити, що водночас ми не поділяємо думку, що явище ідеології саме собою є негативним і шкідливим для суспільства, а також не вважаємо будь-яку ідеологію априорі хибною, передусім із позиції індивіда. Радше навпаки – ідеологія у формі «здорового глузду» дозволяє людині мінімізувати труднощі під час контакту із зовнішнім середовищем. Негативний вплив ідеології розглядається суто в контексті науки та її особливостей. Отже, не має жодних підстав вважати, що негативний вплив ідеології на науку буде таким самим і на інші об'єкти, насамперед суспільство. Також можна припустити, що опосередкований вплив ідеології на науку може мати й позитивні наслідки, зокрема й через порядок формування нагального порядку денного, однак про такі ситуації наразі не йтиметься.

Коли йдеться про охоплення (масштаб) ідеології, мається на увазі кількість символічних величини для її опису. Також не варто розуміти під цим широту розповсюдження та поширення певних комплексів ідей. Якщо розглядати ідеологію як практичну свідомість індивіда, то її охоплення полягає в тому, яку кількість політичних, соціально-економічних, життєвих та інших ситуацій вона алгоритмізує. Розкриваючи більш детально: охоплення ідеології є тим більшим, чим більше різних сфер вона стосується, чим більше явищ реальності вона може пояснити (або надати видимість такого пояснення) окремій людині. Отже, чим більше явищ певна ідеологія здатна алгоритмізувати для середньостатистичного прихильника, тим більше її охоплення.

Ми не ставимо завдання здійснити універсальну класифікацію ідеологій, а обмежимося лише базовою типологізацією за таким критерієм. Водночас залишається відкритим питання, наскільки детально потрібно проробляти систему ранжування ідеологій, оскільки дуальний чи потрібний поділ можуть використовуватися для абстракцій, але для порівняння ідеологій за цією ознакою є недостатніми.

Базове припущення, з яким можна працювати, полягає в тому, що чим більш масштабно (поширеною) є ідеологія – тим більше вона намагатиметься брати на себе функції істинності, претендуватиме на статус універсальної світоглядної та пізнавальної призи, монополізуватиме як розуміння реальності, так і моделі поведінки. Повертаючись до аналогій, світоглядна призма може впливати на бачення та розуміння окремих елементів дійсності, а може впливати на всі об'єкти. З огляду на мозаїчність світогляду сучасної людини, де міфологічні елементи часто без видимих проблем поєднуються з релігійними,

традиційними, ідеологічними чи науковими, домінація одного типу світоглядів сприятиме витісненню інших елементів. Саме за умови домінації ідеологічних елементів у свідомості визріває конфлікт із наукою.

Такий стан речей передбачає конфліктність тому, що наука претендує на максимальне охоплення та спробу досліджувати (більш чи менш успішно) всі явища реальності. За умови альтернативної світоглядної призми (глобальної ідеології) між ними неминуче розвиватиметься конфлікт, оскільки результати їх застосування до того самого об'єкта реальності різнитимуться.

Для прихильника наукових методів і науки загалом такий стан справ є неблагополучним. Існує ризик отримання нерелевантних, ідеологічно забарвлених досліджень на користь домінуючій ідеологічній призмі або неприйняття науково синтезованої інформації ідеологічно заангажованою людиною.

Типологізація ідеологій по охопленню базується на розробленні одного з видатних дослідників феномена ідеології, радянського та російського науковця А. Зінов'єва. Дослідник через свої погляди спершу впав у неласку в радянській владі, що призвело до еміграції, а потім поступово змінив свої політичні погляди (а з ними і дослідницькі висновки) на марксистські.

Підхід А. Зінов'єва не обмежується класичними соціально-економічними доктринами, а є близьким до розуміння ідеології як практичної свідомості індивіда. Тому різновидами ідеології в нього виступають також світові релігії й ідейні рухи. Однак даний феномен дослідник розглядав переважно із соціологічної висоти, визначаючи завдання ідеології дещо відокремлено від суб'єкта мислення, надаючи ідеології значення методу: «Завдання ідеології – стандартизація свідомості людей, для яких вона призначена, тобто вироблення в них деякого стандартного, однакового для всіх способу розуміння навколишніх явищ буття й їхнього життя» [6, с. 23]. Тому його методологічні передумови потрібно скоригувати відповідно до нашої методології.

А. Зінов'єв розділив ідеології на глобальні та маленькі. Цей розподіл незвичний, не тільки тому, що до переліку глобальних ідеологій він відносить, окрім марксизму, також світові релігії, як-от християнство чи іслам, але й через те, що дослідник є апологетом марксизму і водночас визнає його ідеологічну сутність.

Бажання А. Зінов'єва щодо конструкції майбутньої надідеології є спробою ревізії комунізму, який виявився нежиттєздатним. Політичні погляди автора є неприхованими, а його аналіз – упередженим навіть у виборі використовуваних категорій та їхнього емоційного відтінку. І хоч такі науково-публіцистичні фантазії та проекти перспективної неомарксистської ідеології, яка зможе стати більш успішною, ніж «западніцтво», і не мають доданої вартості, цього не можна сказати про методологію дослідника, яка дозволяє виокремити питання про роль ідеологій у структурі свідомості.

Підстави для згадуваної типологізації за охопленням А. Зінов'єв виводить зі своєї попередньої типологізації – поділ феномена на основі етапу його розвитку. Такий поділ передбачає існування протоідеології, власне ідеології та надідеології. Релігійні ідеології, за А. Зінов'євим, виступають як одна з функцій релігії, є особливим об'єктом у структурі ширшого поняття. Але, незважаючи на таку назву, протоідеології можна порівнювати з більш звичними ідеологіями за умови наявності в останніх таких функцій [5, с. 35].

За логікою А. Зінов'єва, розвиток будь-якої ідеології починається з етапу становлення в протоідеологію. Це відбувається тоді, коли певна ідея має достатній потенціал для формування навколо себе системи взаємопов'язаних ідей. На першому рівні така система ще практично відсутня, однак проглядається структура. Також можуть бути наявні спро-

би концептуалізації ідеології. Згодом протоідеологія кристалізується та перетворюється на систему.

Однак не кожна ідеологія може стати надідеологією. Хоча логіка розвитку є лінійною та висхідною, цілковите проходження процесу трапляється рідко. Саме тому не кожна протоідеологія стає ідеологією, так само, як лише окремі ідеології стають надідеологіями. Такий повний шлях розвитку пройшла марксистська ідеологія, яка виникла зі спроби наукового осмислення, перетворилася на ідеологію, а згодом, у Радянському Союзі стала надідеологією.

На нашу думку, повний шлях розвитку пройшов тільки марксизм і певною мірою націонал-соціалізм. Що стосується питання надідеологічності лібералізму (а в трактуванні А. Зінов'єва – «западнізму») [5, с. 159], тут позиція є дещо іншою і її розкриємо пізніше. Річ у тому, що ця парадигма може вважатися надідеологією за своїм становищем, однак інші умови є відмінними.

Але повернемося до типології локальних і глобальних ідеологій. Для полегшення аналізу розглядатимемо тільки два види глобальних ідеологій – християнство та марксизм. Причому в разі християнства робимо зауваження, що до аналізу беремо тільки ті його компоненти, які відповідають за світоглядну та пізнавальну призми, тоді як містичні елементи, а також твердження, які не стосуються спостережуваної реальності, не включаємо в структуру християнства як ідеології.

Яка ж принципова відмінність глобальних ідеологій від маленьких у взаємодії з наукою? Локальні ідеології можуть виступати в різних проявах. Найчастіше це ідеології політичних партій, однак вони можуть бути й ідеологіями сект, політичних груп тощо. Термін «локальна ідеологія» не означає обмеження за територією, а радше обмеження за групою питань, на які цей вид ідеологій шукають (або дають) відповідь. Однак прив'язка до конкретної соціальної групи чи політичного суб'єкта не є обов'язковою рисою цих утворень. Якщо виокремлювати так званий екологізм і вважати його ідеологією, то він буде саме маленькою ідеологією, оскільки претендує на осмислення і визначення досить вузького кола питань.

На нашу думку, маленькі (локальні) ідеології не є прямими антагоністами науки як явища, тому що вони не претендують на монополізацію істини у всій сфері реальності. Це не означає, що локальні ідеології не можуть бути антинауковими чи антагоністичними, а навіть навпаки. Значна частина локальних ідеологій є як раз несистемними, часто з радикальними політичними оцінками поєднують низку антинаукових і позанаукових тверджень. Так, якщо розглядати явище антисемітизму як ідеологію, то антисемітизм без прив'язки до націонал-соціалізму може розглядатися лише як локальна ідеологія. У всіх інших аспектах люди, які її поділяють, часто не мають якоїсь цілісної системи цінностей, звідки випливає антисемітизм, а зазначений факт є елементом мозаїки.

Глобальна ідеологія, на відміну від локальної, повинна мати наукоподібну структуру та бути максимально внутрішньо несуперечливою. За інших умов вона втратить свою потужність і можливість опису реальності як здоровий глузд.

Однак ще не визначені характеристики, наявність яких дозволяє стверджувати приналежність певної системи до локальної чи глобальної ідеології. Легше визначити критерії глобальної ідеології, оскільки такі утворення є куди рідкіснішими. Для того, щоб окрема ідеологія відповідала ознакам глобальної, на нашу думку, вона повинна мати:

1. Структуровані й внутрішньо несуперечні світоглядні положення щодо всіх основних суспільно-політичних процесів.

2. Високий рівень легітимації (принаймні впродовж певного часу і на значній території, що підтримується акторами, які наділені легальним насильством).

Перший пункт є більш зрозумілим. Всі глобальні ідеології є фактично всеохопними. На прикладі марксизму ми можемо бачити, що він претендує (і заявляє) про свою істинність щодо бачення всіх основних суспільно-політичних явищ, а також формує бачення історії, економіки, культури й інших сфер людської діяльності на основі єдиного підходу та єдиної системи. Схоже можна сказати про соціальну доктрину християнства чи ісламу (звісно, не беручи до уваги позафізичні міркування). Це означає, що в теорії сконструйовані не тільки окремі світоглядні настанови, а й бачення основних та часто навіть другорядних і допоміжних сегментів, які об'єднані спільними принципами та логікою структури.

Певною мірою глобальні ідеології також можна назвати тотальними: вони всеохопні, для їхнього дотримання існують спеціальні системи примусу. Однак тотальність, чи глобальність – характеристика, яка демонструє більше емоційну оцінку, а також вказує на домінацію першого, або ж другого критерію. Якщо вважати важливішим критерій охоплення, то такі ідеології варто називати глобальними, якщо звертати більше уваги на критерій контролю та примусу – тоді тотальними.

Термін «глобальні ідеології» все ж більш доречний, оскільки критерій необхідного високого рівня легітимації вважається вторинним і навіть більше дискусійним. Він означає той факт, що глобальна ідеологія може стати такою, маючи не лише потенціал, але й можливість залучити реальну моральну та фізичну силу, яка забезпечить легітимацію. Цей аспект фактично може реалізуватися лише державою, або суб'єктом, наділеним її функціями

Християнство як різновид протоідеології в цьому розумінні також можна вважати глобальною ідеологією, однак, якщо високий рівень легітимації нацизму чи комунізму прийшовся на ХХ ст., то епоха християнства тривала впродовж цілого Середньовіччя. Звісно, з огляду на особливості розвитку суспільно-політичного життя в цей період, існували відмінності в проявах такого явища, але загального принципу домінації та гегемонії однієї парадигми це не міняє. Аналогічна картина спостерігається щодо ісламу, який залишається глобальною ідеологією в низці країн.

У таких двох аспектах ідеологія характеризується як глобальна і стає конкурентом, а то й прямим суперником науки. Доречно згадати про феномен «лисенківщини» в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, догматичність расових теорій нацистської Німеччини тощо. Сучасні події також дають багато прикладів, щоправда, вони більше спричинені суттєвим впливом локальних ідеологій на конкретних дослідників. Прикладами заідеологізованості наукової роботи є дослідження питань власного шляху, самотності національних концептів науки й аргументування іншого шляху розвитку, наприклад, російської науки в «дослідників» В. Приткова та В. Селезньова². І хоча формування та розвиток глобальних ідеологій є неминучими, все ж це не означає, що наука повинна підпадати під їхній безпосередній вплив.

² Притков В., Селезнев В. Проблема самотности русской науки. – Теория и практика общественного развития. – 2014. – № 10. – С. 17–23.

Список використаної літератури

1. Александров И. Еще раз о науке в свободном обществе. – Вестник СПбГУКИ. – 2013. – № 2(15). – С. 90–98.
2. Баранец Н., Веревкин А., Ершова О. Об идеологии и идеологизации науки. – Власть. – 2011. – № 6. – С. 126–129.
3. Баранец Н., Веревкин А., Марасова С. Метаморфозы образа идеологии в науке (позиции зарубежных математиков). – Власть. – 2014. – № 12. – С. 108–112.
4. Воловик В. Идеология: сутність і зміст поняття. – Идеология в сучасному світі. – 2010. – С. 8–9.
5. Зиновьев А. Научные основы идеологии. – 2004. URL: <http://polit.ru/article/2004/12/08/ideol/>.
6. Зиновьев А. Идеология партии будущего. – Москва: Эксмо, 2003. – 240 с.
7. Кара-Мурза С. Идеология и мать её наука. URL: http://www.kara-murza.ru/books/ideolog/ideolog_content.htm.
8. Корнев В. Идеология после конца идеологии: в лабиринтах современного политического сознания. – Лабиринт. – 2014. – № 4. – С. 51–59.
9. Рутар С. Чи можлива чиста політологія в Україні? – Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії». – 2011. – Вип. 1. – С. 109–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2011_1_13.
10. Уолкер М. Наука при национал-социализме. – Скепсис. URL: http://scepisis.net/library/id_471.html.
11. Фейерабенд П. Наука в открытом обществе; пер. с англ. А. Никифорова. – М.: АСТ, 2010.

**LOCAL AND GLOBAL IDEOLOGIES:
FEATURES OF THEIR INTERACTION WITH SCIENCE****Andrii Sukharyna**

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article analyzes the typology of ideologies based on the coverage criterion. A distinction made between the scale of ideologies and the peculiarities of their manifestation depending on this factor. The ways of interaction of such ideologies with science are outlined, the situations in which ideology becomes an alternative to science are determined.

Key words: ideology, science, global ideologies, local ideologies, scientific method.